

ԱՐԱՐԱՏԵԱՆ ՋՈՂԱՏԻ ԱՌԱՋԻՆ ԵՐԹԸ

Առաջին համաշխարհային պատերազմի ռազմաճակատներում, բացի պարտադիր զինուորական ծառայությունից մեջ գտնուող հայ զինուորականացիներին (չուրջ 250 000 մարդ) Կովկասեան ռազմաճակատի մարտական գործողություններին ռուսաստանեան զորամասերի կազմում մասնակցում էին հայ կամավորական խմբերը, որոնց թիվը 1915 թ. հասաւ եօթի (չուրջ 10 000 մարդ):

Կամավորական խմբերը ստեղծուեցին 1914 թ. երկրորդ կէսին: Նրանք իրենց մասնակցությունից ցանկանում էին օգնել ռուսական բանակին ազատագրելու Արեւմտեան Հայաստանը: Խմբերը տեղանքի, լեզուի, միջառնայրի իրենց ծանօթությունից, անձնական խիզախությունից զգալի դեր խաղացին ռազմական գործողությունների ժամանակ: Ռուսական հրամանատարություն կարգադրությունից խմբերը 1915 թ. վերջին ցրուեցին, միաձուլուեցին կանոնաւոր բանակի կազմում:

Արարատեան ջոկատը կազմավորուեւ է 1915 թ. սկզբներին, II, III, IV կամավորական խմբերի միաւորումից, հրամանատար է նշանակուեւ խմբապետ Վարդանը՝ Խանասորի Վարդանը¹: 1915 թ. ապրիլի 15-ին Արարատեան ջոկատը մեկնեւ է ռազմաճակատ եւ որոշիչ մասնակցություն է ունեցեւ 1915 թ. մայիսի 6-ի Վանի գրաւման համար մղուող մարտերին:

Ս. Վրացեանը² իբրեւ Կարգադրիչ մարմնի ներկայացուցիչ ուղեկցում էր ջոկատի երթին մինչեւ ռուս-թուրքական սահմանը: Ստորեւ՝ նրա նոթերը այդ մասին (ՀԱԱ, ֆ. 121, ց. 2, գ. 53, թթ. 1-11):

ԱՐՇԱԿ ԲԱԼԵՍ

1 Վարդան Մեհրաբեան Վարդան, Խանասորի Վարդան (մահ.՝ 1942 թ., Երևան), 1897 թ. Խանասորի արշաւանքի ընդհանուր հրամանարար, 1905 թ. հայ-թաթարական ընդհարումների ժամանակ՝ Արցախի ինքնապաշտպանության ղեկավար: 1915 թ. Արարատեան ջոկատի հրամանարար:

2 Վրացեան Միմոն Ղազարոսի (1882 - 1969 թթ.) - Նշանատր քաղաքական-պետական գործիչ, Հայաստանի Առաջին Հանրապետության հիմնադիրներից: Ծնուեւ է Դոնի Ռոստովի Մեծ Սալա հայկական գիւղում: Նախնական կրթությունն ստացեւ է Կոնստանդնուպոլսում: 1900 - 1906 թթ. սովորեւ ու աւարեւ է Գեորգեան ճեմարանը: 1908 - 1910 թթ. ուսանեւ է Ս.Պետերբուրգի բարձրագոյն մանկավարժական դասընթացներում: Խուսափելով ցարական իշխանությունների հեղափոխումներից՝ մի կարճ ժամանակով հասարակուեւ է Կարինում, 1911-ին ԱՄՆ-ում: Անդրկովկաս է վերադարձեւ 1914 թ. աշնանը: Նշանակուեւ է Թիֆլիսի Ազգային բնակչության կից կամավորական շարժման գործերով սպեղծուած Կարգադրիչ մարմնի ընդհանուր գործակար-քարտուղար: Գործուն մասնակցութիւն է ունեցեւ Անդրկովկասի ազգային-հասարակական կեանքում կարարուող իրադարձութիւններին, խմբագրեւ է «Հորիզոն» թերթը: 1918 թ. մայիսի 28-ին Առաջին Հանրապետության հռչակումից յետոյ նուիրումով ծառայեւ է պետականության ամրապնդմանը: Եղեւ է Խորհրդարանի անդամ, «Զանգի», «Յառաջի» խմբագիր, Պետական գոյքերի, գիւղատնտեսության ու աշխարանքի նախարար (1920 թ. ապրիլ - 1920 թ. նոյեմբեր), Հանրապետության վերջին վարչապետ (1920 թ. նոյեմբեր - 1920 թ. դեկտեմբեր), Հայրենիքի Փրկութեան Կոմիտէի նախագահ (1921 թ. փետրուար - 1921 թ. ապրիլ): 1921 թ. յունիսին եեուցեւ է Հայաստանից: 1933 - 1938 թթ. Փարիզում հիմնադրեւ եւ հրարարակեւ է «Վեմ» հասարակական-քաղաքական գիւրական հանդէսը: Մինչեւ 1951 թ. ապրեւ է ԱՄՆ-ում: 1951 թ. փետրուարի 1-ին Բէյրութ, սրանձնեւ է Նշան Փալանճեան վարժարանի փեսի պաշտօնը, որը վարեւ է մինչեւ կեանքի վերջը: Վախճանուեւ է Բէյրութում:

Որքան գրում են պարամաբանները, ես կաշխատեմ ներկայացնել Արարապեան գնդի Երևանից մեկնելը և այն հանդեսներն ու ժողովրդական ցնձությունը, որ առաջ եկաւ այդ առթիւ: Ապրիլի կէսերը անմոռանալի պիտի մնան բոլոր նրանց համար, որոնք ականաւորես եղան հայ կամաւորների շարժումը: Դրանք այսօրեւրեւ պարամական օրեր են՝ խորհրդանշանը մեր պարամութեան մի նոր շրջանի: Արարապեան դաշտի հայ ժողովուրդը՝ արտասուքը աչքին, աննկարագրելի մի յուզումով Կոմիտաս ու ապրեց մի վայրկեան, որի մասին միայն երագում էր: Երագն ու իրականությունը մի պահ իրար խառնուեցին:

...Ապրիլ 12 ին Երևանը մի անսովոր եռուգեցի մէջ էր: Աստաֆեան փողոցը մի ծայրից մինչև միւր լեցում էր բազմութեամբ, որ դիմում էր դէպի Քանաքեռի բարձունքները: Այդ օրը Երևանի կանանց կոմիտէն դրօշակ էր յանձնելու Դրօշի՝ գումարաւորակին, և այդ առթիւ հանդեսներ էին տեղի ունենալու:

Տաք և արեւոտ օր էր: Արարապեան դաշտի արեւը իր ճոխ ճառագայթներով ապրում էր բոլորի աչքերում, խաղում ծառերի ու ժայռերի վրա: Միայն Մասիսն ու Արագածը պարուրած էին թանձր ամպերով: Բնությունը լիաթոք շնչում էր: Եւ համապարած կենսունակութեան կեանք ու ոգևորություն էին ներշնչում կամաւորների կանոնաւոր շարքերն ու դաշն քայլերը: Ահա նրանք անցնում են կարգ կարգ տինաձայր հրացանները ուսերին, կոկիկ հագնւած, ժպտերես ու խորիւր: Սիւնները զարդարւած են եղբւանիների ոստերով: Առջևից ծածանում է դրօշակը, և թմբկահարը հար-հար հաշում է քայլերը: Անցնում են անվերջ շարքերով՝ ուրաւոր ու ձիաւոր: Գիւղերից ու քաղաքից թափւած ժողովուրդը խոնւած է ամեն կողմ և որդապահին կեցցէներով ողջունում է հրամանաւորներին: Մի ժամից աւելի է Կոմիտաս կամաւորների գնացքը:

Երևանի գլխին, Քանաքեռի դաշտում տեղի է ունենում հանդէսը: Ընդհանուր հրամանաւորարար Վարդանը՝ շրջապարւած բարալիօնների հրամանաւորներով ու խորհրդականներով անցնում կամաւորների շարքերի առջևով և բարեւում նրանց: «Ուռա՛» որդւում է մի ծայրից միւր: Ժողովուրդը միանում է կամաւորների գոչին, նրանց հետ խանդավառօրէն դիմաւորում Վարդանին իր շքախմբով: Գունդը իր կանոնաւոր ու վարժ շարժումներով, իր փայլուն արտաքինով հիացում է առաջ բերում հանդիսականների մէջ: Տաքարաւոր բազմությունը էլէկտրականացած*³ նայում է կամաւորներին: Գեղջուկ կանայք գոգնոցներով սրբում են աչքերի արցունքները և օրհնում կամաւորներին: Բոլորի աչքերին ցոլում են երջանկութեան արցունքներ:

Բոլոր շարքերի առջևից անցնելուց յետոյ Վարդանը իր շքախմբով կանգնում է կենտրոնում: Բազմությունը խոնւած է շուրջը: Կանայք ծաղիկներ են նետում Վարդանի և ընկերների ձիերի ոտքերի տակ, վարդեր են նստում նրանց: Առաջ են անցնում կանանց կոմիտէի ներկայացուցիչները, որոնք յանձնում են Դրօշին մեքաքսագործ մի դրօշ: Նրանցից երկու հոգի զգացւած ճառեր են խօսում: Յիշեցին «հայոց աշխարհի փափկասուն կանանց» և բոլոր այն հերոսներին, որոնք գնացին մեռնելու գաղափարի համար, իրենց հիացումն ու բարեմաղթությունները յայտնեցին անձնագոն մարտիկներին - «Բարի երթ և յաղթական վերադարձ»:

Նրանց ամբողջ գնդի կողմից պարասխանեց Վարդանը: Նա իր հակիրճ խօսքերը

* Այսպէս՝ բնագրում (Ա.Բ.)

ուղղեց կամատրներին: «Նայերի դարաւոր ձգպումն է եղել, ասաց նա, ունենալ այնպիսի մի ոյժ, որով կարողանայ կռել իրեն կեղեքողների դէմ. այդ ձգպումը անա իրականանում է. կազմակերպում է անա հայ բանակը, որը գնում է կռելու ազապութեան համար: Մենք կմեռնենք, բայց կիրագործենք մեր վրա դրած պարպականութիւնը. թո՛ղ հայ ժողովուրդը վստահ լինի այդ բանում»: Խօսեց եւ Դրօն, որ շնորհակալութիւն յայտնեց Երեւանի կանանց իր խմբին ցոյց տաւ ուշադրութեան համար եւ իր յորդորն ուղղելով մարտիկներին յարեց. «Մենք կռիւր կռի համար սիրողներից չենք, մենք չենք գնում մեռնելու, այլ յաղթելու: Մենք մահ չենք ուզում, բայց եթէ պէտք լինի, մահից վախեցող չենք»: Խօսեցին եւ ուրիշները, որոնց մէջ առանձնապէս ուշագրաւ դարալագեագցի Տէր-Գրիգորի² Խօսելը: Ալեհեր մօրութը հովին տաւ, արծաթէ խաչը բարձր բռնաւ նա յիշեց, որ ինքը տարիներ առաջ օրհնեց Վարդանի խումբը, որ գնում էր Խանասարի կռիւն: Այն ժամանակ խումբը փայտն կերպով կապարեց իր գործը: Այսօր էլ իր տկար լեզուով՝ օրհնում է նոյն Վարդանին եւ ուղղում միեւնոյն բարձր նպատակին: «Այս լեռներում ազապասէր Աղասին է կռել^{*}, հիմա նրա յաջորդներն են կռի գնում. օրհնեալ լինի այն ճանապարհը, որով նրանք պիտի ընթանան»: Տէր հօր անպաճոյճ ու զգացաւ խօսքերը աւելի եւս յուզեցին բազմութեան: Շարերը լաց էին լինում ուրախութիւնից, միմեանց աւերիս էին տալիս, օրհնում իրենց բաղդը, որ արժանացել են այսպիսի մի հազագիշտ տեսարանի ներկայ գտնել:

Այնուհետեւ տեղի ունեցան ձիաորների մարզանքներ ու արշաւներ՝ ընդարձակ դաշտի վրա՝ ձիաորները խմբերի բաժանաւ՝ ճարպիկութեամբ կապարեցին մի շարք շարժումներ, որոնք ոգեւորութեամբ ու ծափերով ընդունեցին ժողովրդի կողմից:

Նանդէից յետոյ Երեւանի հասարակութիւնը ճաշ տուց կամատրներին: Նոյն դաշտում քառանկիւնի ձեռով փռաւ էին գետնի վրա շարք շարք սպիտակ սփռոցներ: Կամատրները շարք շարք եկան բռնեցին այդ ընդարձակ տարածութիւնը՝ հրացանները եռօրանիներով շարելով իրենց կողքին: Այդ զարմանալի սեղանի գլխին պարբարաւորաւ էր մի տեղ հրամանաւորների, առաջնորդի եւ քաղաքի ներկայացուցիչների համար: Սեղանի չորս կողմը հաւաքաւ էր անօրինակ մի բազմութիւն, իսկ չորս ծայրերում նստում էին տեղական նաւաւաւորներ՝ սազանդարներ, գումնաչիներ եւ այլն: Երգը, նուագը եւ մի քանի հազար կամատրների ու խումբով ժողովրդի ժխորը ինքնապիւս մի տեսարան էին ստեղծում: Նազիւ թէ երբ եւ իցէ Քանաքեռի դաշտը տեսաւ լինէր այդպիսի մի ոգեւորութիւն: Մի բաւէ Մասիսն էլ իր սպիտակավառ կապարը հանեց ամպերից, որ մասնակցի ընդհանրական ուրախութեան:

Ճաշի ընթացքում զգացաւ ճառեր Խօսեցին առաջնորդ Խորեն Կալիսկոպոսը³, քաղաքագլուխ Ս. Խաչատրեանը, հրամանաւորները եւ ներկաներից շարերը: Դեռ ուրեղ չվերջացած՝ սեղանի զանազան կողմերում սկսեցին պարեր կամատրների կողմից, շուրջով խառնեց եւ ժողովուրդը, եւ այս անխառն ուրախութիւնները տեսցին երկար: Թւում էր, թէ հազարաւոր մարդիկ հարսանիք են անում եւ ոչ թէ պարբարաւորաւ կռի դաշտ երթալու...

Երեկոյեան քաղաքի հայ հասարակութիւնը հացկերոյթ կազմակերպեց առաջնորդաւորում կամատրների հրամանաւոր մասի եւ հիւրերի համար: Ներկայ էին հարիւր հոգուց աւելի, ի թիւս որոնց եւ նահանգապետը իր օգնականով, Երեւանի բերդապետը, Էջմիածնի սինոդի պրօկուրօրը, պրօֆ. Պլեպնեւով, Ազգային Բիւրօի եւ կարգադրիչ մարմնի մի քանի

* Նկարի ունի Խ. Աբովեանի «Վերք Նայասարանի» վեպի հերոս Աղասուն (ԱԲ):

անդամներ և Երևանի հասարակության ներկայացուցիչները: Այսպես էլ անվերջ ճառեր, կենացներ, ոգևորություն: Բոլորին համակել էր մի զգացում: Բոլոր խօսքերն ու իղձերը մի խնդրի - հայ կամաւորների յաջողության և հայ ժողովրդի բաղձանքների իրագործման շուրջն էին դառնում: Առանձնապէս ուժգին խանդավառութեամբ ընդունեցին պրօֆ. Պլէպ-նէովի գեղեցիկ սպիչները* «ռուս-հայկական համերաշխութեան մասին»: Նա շեշտեց, որ ներկայ պարերագմը չարիք լինելով հանդերձ ունեցաւ և մի լաւ կողմ, որ խորպակեց այն պարսկէշը, որ բաժանում էր հայ և ռուս ազգերը: Նրանք այժմ հաւաքում են իրար և անկեղծութեամբ ձեռք մեկնում միմեանց: Ռուս և հայ զինուորը կռում են կողք կողքի ընդհանուր նպատակի՝ ազատութեան և լաւագոյն իդէալների համար: Այս համերաշխութիւնը բերում է ապահովումը ռուսական շահերի և արշալոյսն է փաճկահայոց ազատութեան: Կեցցէ՛ այս համերաշխութիւնը:

Տացկերայթը փութեց մինչև ուշ գիշեր: Ներկաների կողմից հետագիրներ ուղարկեցին փոխարքային, կաթողիկոսին, գէներալ Օգանովսկուն⁴: Նիրքերի երգերն ու ոգևորած կեց-ցէները գրկախառնում էին պարզգամբի փակ վշտացող Զանգուի աղմուկին: Նազազիւր մի ոյժ բերել էր այսպէս և՛ մարտիկին ու պաշտօնեային, և՛ պրօֆեսօրին ու առևտրականին, և՛ հային ու ռուսին ... մի մեծ ...** շուրջ: Միայն թէ փութական լինէր այդ միութիւնը:

Կամաւորների մօտ

II

Էջմիածնում

Տրաման էր եկել ապր. 15 ին անպայման մեկնելու: Նազար ու մի պակասութիւններ կային, որոնք պէտք էր երկու օրւայ մէջ լրացնել: Այդ երկու օրը փնտրագին աշխատանքի և անվերջ վազքի օրեր էին: Վաղ առաւօտից մինչև երեկոյ և երեկոյեանից մինչև լոյս աշխատում էին թէ կամաւորները և թէ հրամանաւարները: Գնումներ էին անում, հագուստ ու սնունդ էին պարարաստում, խորհրդակցութիւններ էին փոխում ունենում հրամանաւարների և կարգադրիչ մարմնի անդամների միջև: Բազմաթիւ, ծանր հարցեր կային, որոնք պէտք էր լուծել շարժելուց առաջ: Դրութիւնը չափազանց փափուկ էր մանաւանդ երկրից հասնող մարտիկի լուրերի պարճառով: Վանում ապստամբութիւն էր սկսել, Արճէշից ու Արաղա-յից ջարդերի ձայներ էին հասնում: Պէտք էր շտապել. ամեն վայրկեան մեծ նշանակութիւն ունէր...

Վերջապէս ամեն բան պարարաստ է: Նախընթաց օր որոշուեց՝ շարժելուց առաջ հանդիսաւոր մաղթանք ունենալ և գօրահանդէս կատարել: Ապրիլ 15 ին կանուխ առաւօտից մի չքանում յուզում է նկատւում քաղաքում: Ժամը 9 ին արդէն քաղաքի զարնիգօնը կազմ ու պարարաստ սպասում է նշանակւած հրապարակում: Ներկայ է նահանգապետը, բերդապե-տը, ռուս և հայ հոգևորականութիւնը, զինտրական ու քաղաքացիական պաշտօնեաներ և անհամար ժողովուրդ: Կամաւորները, քիչ ուշ, կանոնաւոր շարքերով սկսում են հաւաք-ւել և գրաւել իրենց նշանակւած փոքրերը: Ահա գալիս է Բեռու գունդը⁵, որի առջևից գնում

* Սպիչ (անգլ. speech) - հակիրճ ողջոյնի խօսք (ԱԲ):

** Անընթեռնելի (ԱԲ):

է դրօշակիր երկրասարդ քահանան՝ կուրծքը զարդարած շքանշաններով, որ սրացել է ճապօնական պարերագմում: Դրօի բարալիօնի առջևից գնում է անյոզնում Տեր-Գրիգորը: Նրապարակի վրա կազմում է մի քառանկյունի, որ երկու կողմերը ռուս զօրքն է բռնում, իսկ մնացեալ երկուսը՝ կամաւորները: Մէջքովն են երկու ազգի հոգեւորականները և պարուստը հիւրերը: Դարձեալ արեւոյ ու գեղեցիկ եղանակ է: Եւ դարձեալ Մասիսը թաղել է իր դէմքը ամպերի մէջ: Նրապարակից քիչ հեռու երևում են հին բերդի բեկորները և Երևանի խաների պալատի մնացորդները, իսկ սրանց կողքին կօնեակի գործարանի շէնքերը, որոնք, կարծես, խորհրդանշում են հինն ու նորը:

Սկսում է հանդէսը: Մաղթանքից առաջ ռուս քահանան մի քանի խրախուսական խօսքեր է ուղղում կամաւորներին, և ապա կարարում է ռուս հոգեւորականութեան ծիսակարարութիւնը: Ռուսներից յետոյ հայ հոգեւորականութիւնը Խորէն եպիսկոպոսի գլխաւորութեամբ՝ մաղթանք է կարարում, որից յետոյ ռուս ու հայ հոգեւորականութիւնը թափոք է կազմում և օրհնում ջրով սրսկում կամաւորներին: Մաղթանքից յետոյ խօսում է Խորէն եպ., որ ջերմ մաղթանքներ է ուղղում մարտիկներին, որոնք հայ ազատասիրութեան խորհրդանշն են. «Գնացէ՛ք, ձեր ճանապարհը թո՛ղ յաղթութեան ճանապարհ լինի»:

Այս բոլորից [յետոյ] բերդապէս գէներալ Կրիժնիչը մի շար գեղեցիկ պրիկազ է կարդում՝ ուղղւած կամաւորներին, որով վեր է հանում վերջիններիս լաւ յարկութիւնները: Ահա այդ «պրիկազը» ամբողջութեամբ.

«Նրաժեշտի ողջոյն փառով հայկական գեղին, որ բաւական երկար ժամանակ ապրեց Երևանում, Քանաքեռում և Չալմախչի գիղում, ևս հաճոյքով պէտք է վկայեմ, որ ինձ յանձնուած շրջանում ապրած ժամանակամիջոցում բոլոր խմբերը ջանասիրութեամբ պարապում էին զինուորական նախապարասպորտութեամբ և իրենց հիանալի էին պահում՝ առանց որևէ դժգոհութեան առիթ փայլու:

Գնդի հրամանաւար պ. Վարդանի և բարալիօնների հրամանաւարներ պ.պ. Դրօի, Նամագասպի⁶, Խէչօի⁷ և Խէչօի վարպետ ու ամուր դեկավարութիւնը այն արդիւնքը ունեցաւ, որ շար լաւ հետեւանքներ սրացուցին: Այս ամենը դրդում է ինձ անկեղծ շնորհակալութիւն յայտնել կրթութեան և դաստիարակութեան գործի բոլոր դեկավարներին և ցանկալ նրանց մարտական յաջողութիւններ ու բարեկեցութիւն: Բոլոր քաջարի կամաւորներին շնորհակալութիւն և բարի ճանապարհ Աստուծոյ հետ»:

Դրիկազը ընդունեց որոքագին «կեցցե՛»-ներով, որից յետոյ փեղի ունեցաւ շքերթը՝ պարադը: Կամաւորները՝ հետեւակ ու ձիաւոր՝ անցնում էին հրացանները բարձր բռնած բերդապահ զօրքի և բերդապետի առջևով: Զօրքն ու բազմութիւնը անվերջ «ուռաներով» էր ընդունում կամաւորներին: Ժամը 11 ից անց էր, որ կամաւորական շարքերը ճանապարհ ընկան: Նանդէսի վայրից մինչև Զանգուի կամուրջը և կամրջից մինչև այգիների ծայրը մի քանի վերստ փարածութեան վրա կտորների, պարիսպների ու ծառերի վրա, ճանապարհի երկու կողմը խռնուած էր բազմութիւնը, որ «Մեր հայրենիք» երգելով ու կամաւորների վրա ծաղիկներ ցանկելով ճանապարհ էր դնում: Ամբողջ ճանապարհը ծածկուած էր ծաղիկներով: Ամեն կողմից թնդում էր «Մեր հայրենիքը»: Ծանօթ անծանօթ համբուրում էին: Կամաւորներից ռմանք համբուրում էին իրենց հրացանը: Անպարմելի, անմոռանալի մի ոգեւորութեամբ հայ կամաւորները դուրս եկան Երևանից՝ թողնելով իրենց յետեւ արցունքոյ աչքեր՝ և դիմեցին դէպի Էջմիածին...

Ամբողջ ճանապարհին կամատրները գնում էին զինուորական կարգով՝ առաջապահներ, հսկիչ խումբ, պահակներ, գլխավոր գունդ և այլն: Ամեն գումարարկի հետ գնում էին ձիատուր ու պարենակիր խմբերը, շրջուն խոհանոցները և այլն: Փարաքարում ընդառաջ եկաւ գիւղի ամբողջ ազգաբնակչութիւնը աղ ու հացով: Էջմիածնից դուրս՝ Ջարթոնց եկեղեցու մօտ դիմատրեցին կաթողիկոսի կողմից Աշոտ եպ. և Բարգէն վարդ.⁸ և Վաղարշապատի հասարակութեան ներկայացուցիչները: Աշոտ եպ. և Բարգէն վարդ. ողջոյնի ճառեր խօսեցին՝ բարի գալուստ մաղթելով կամատրներին: Նրանց պապասխանեց Վարդանը՝ շնորհակալութիւն յայտնելով իր բոլոր ընկերների կողմից:

Ապա գունդը մտաւ Էջմիածին: Վաղարշապատի հասարակութիւնը ցանկութիւն էր յայտնել նախօրօք զարդարել փոքր ծաղիկներով ու գորգերով, բայց զատառապեալ Լեւոն-մանը արգելել էր: Նակատակ դրան փանիք ու պարզգամը լիքն էր երկսեռ բազմութեամբ, որ բոլորն ոգևորութեամբ, ծափելով ու «կեցցէ!»-ներով ընդունում էր կամատրներին, որոնց երթը փութեց աւելի քան մի ժամ: Ծանօթ խմբապետները արժանանում էին օվացիաների: Ամեն պարզգամից ու պարտուհանից հնչում էր «Վարդան», «Բեռի» և միւս սիրելի անունները: Այսպէս էլ կրկնեցին միեւնոյն սրբաշարժ փեսարանները, ինչ որ ևս Երեւանում: Լացն ու ծիծաղը իրար էր խառնում: Վանքի ու ճեմարանի բակերը դարձել էին բանակարելի և ուխտաւաճառ ժողովրդի համար: Ոգևորութիւնն այնքան մեծ էր, որ նոյն երեկոյ հարիւրից աւելի երիտասարդներ կամատր արձանագրեցին...

Կամատրները փողաւորեցին ճեմարանի և յարակից բնակարաններում: Նրանաւա-րար մասը և եկած հիւրերը կաթողիկոսին ներկայանալուց յետոյ ընթրիքով հիւրասիր-ւեցան ճեմարանի սեղանաւորներ՝ միաբաններից շարերի ներկայութեամբ: Ինչ խօսք, որ այսպէս խօսեցին աւուր պարզաճի ճառեր և ոգևորութիւնը չափ ու սահման չունէր: Ահա գիշերին բոլորը գնացին հանգստանալու: Վաղուց էր Էջմիածինը չէր ունեցել իր մէջ այդպի-սի թանգագին հիւրեր: Վանքի հնադարեան պարիսպները վաղուց է արձագանք չէին փութել այդպիսի ռազմական գոչերի: Այդ գիշեր մի խորհրդատու ոգի իջաւ հին մենաստանի և խօ-սում էր ուրիշ լեզուով, քան խօսել էր մինչ այդ:

Միւս օր վաղ առաւօտեան արդէն ճեմարանը, վանքը և ամբողջ Վաղարշապատը ոտի վրա էր: Ժողովուրդ էր գալիս և շրջակայ գիւղերից: Էջմիածինն ու ճեմարանը լեցուց էր մարդկային ծովով:

Զարմանալի կերպով գեղեցիկ առաւօտ էր: Արեւի ճառագայթի խորձերը թափում էին ամեն կողմ: Մասիսն էր միայն, որ յամառօրէն ծածկում էր: ճեմարանի ընդարձակ բակը բերնէ բերան լեցած էր կազմ ու պարարտ կամատրներով: Շուրջը՝ անհաշիւ ժողովուրդ: Բակի կենտրոնում՝ ճեմարանի և հարաւային պարպեզի մէջքով պարարտաւոր էր մաղ-թանքի յարմար փող, որ եկաւ կանգնեց կաթողիկոսը՝ շրջապատած երկկարգ վեղարա-տրներով: Նախաւոր մաղթանքից յետոյ կաթողիկոսը կամատրներին դիմեց քաջաւե-րական խօսքերով: Յիշեց երբեմնի հայկական բանակները, Վարդանին իր ընկերներով և յարեց, որ Վարդանանց գործը այժմ կամատրներն են շարունակում⁹: «Որպէս Լեօնիդատը

* Խօսքը Ամենայն Տայոց Կաթողիկոս Գեորգ Ե Սուրբնեանցի (1873-1938 թթ.) մասին է (ԱԲ):

** Նկարի ունի Ասարայրի Ճակարամարտը (451 թ.) և հայկական ուժերի հրամանաւոր Վարդան Մամիկոնեանին (ԱԲ):

իր 300 ընկերներով* ընկալ իր հայրենիքի համար և արժանացալ յաջողությունի յիշարակութան, այնպես և ձեր յիշարակը օրհնեալ կլինի և հայ սերունդները ձեր անունները պարծանքով կյիշեն: Գնացէ՛ք, մեր սիրտը ձեզ հետ է, գնացէ՛ք լուծելու մեր դարաւոր վրէժը և ազատելու բազմաշարճար փաճկահայ ժողովրդին»:

Կաթողիկոսից յետոյ խօսեց ճեմարանի փեսայ Ս. Մալխասեանը⁹, որ շեշտեց գիտութեան և գէնքի համագործակցութիւնը: Ճեմարանը զարգացած սերունդ է պարարաստում, իսկ կամաւորները գործադրում են կեանքի մէջ նրա իղեւորները: Նեղ և ուռ ճեմարանի աշակերտներից մի խումբ մտաւ կամաւորների շարքերը՝ անկի ևս շեշտելով այն միտքը, որ ճեմարանն ու կամաւոր խմբերը միեւնոյն նպատակի համար են աշխատում: Ապա պ. Մալխասեանը ճեմարանի կողմից յաջողութիւն մատչեց կամաւորներին:

Գնդի կողմից շնորհակալութիւն յայտնեց Վարդանը: Կաթողիկոսը օրհնեց բոլորին, և կամաւորները ճանապարհ ընկան դէպի Իգդիր: Տեսարանը անհունօրէն յուզիչ էր և խորհրդաւոր: Էջմիածինը, որ դարեր շարունակ խաչով ու աղօթքով հայ ազգի պահպանման խորհրդանշն էր համարել, այսօր գալիս էր ճանաչելու և սրբագործելու մի ոյժ, որից ինքը միշտ խորշկ էր: Դա հայ մարտական ոյժն էր, որ ազգային ապահովութեան նոր ժամանակի խորհրդանշանն է կազմում: Դա այն գործութիւնն է, այն ոգին, որ սրբեղծագործել ու կոփել է հայ նոր սերնդի հաւատամքն ու իղեւորները: Խաչը գալիս էր իր իրաւունքը փայտ սրին և ճանապարհ էր դնում սրին, որ գնաց նաճելու այն արդարութիւնը, որին չկարողացաւ փրանալ խաչը...

Այս համեմատութիւնը շարերի մտքովն անցաւ այն պարմական վայրկեանին:

Կամաւորների մօտ

III

Իգդիրում

Էջմիածնեցիներն էլ շուրջով ու հանդիսատեսութեամբ ճանապարհ դրին կամաւորներին: Բազմութիւնը ուղեկցեց մինչև անտառի ծայրը, իսկ ոմանք՝ մինչև Մարգարա: Փոքրիկ փղաներ ու աղջիկներ մասնակցելու համար ընդհանուր գործին՝ կամաւորների վերաբերմունքն էին փանում: Մի քանի պարանիներ՝ ծնողներից գաղտնի՝ փախան կամաւորների հետ, որպէսզի երթան «թուրքի դէմ կռուելու»: Շարերը լալով աղաչում էին, որ իրենց էլ առնեն:

Գունդը մի գիշեր անցկացրեց Մարգարայի մօտ, Արաքսից ոչ հեռու, առաջին անգամ վրաններում: Այս և յաջորդ օրը մինչև փրկ հասնելը, հայ գիւղերից ժողովուրդը ընդառաջ էր գալիս հոգեւորականութեամբ, խաչ ու խաչվառով, աղ ու հացով, շարականներով ու «Մեր հայրենիք»-ով: Քահանան օրհնում էր կամաւորներին և բարի գալուստ ու ողջերթ մատչում, գյուղի ներկայացուցիչը աղ ու հաց մատուցանում, իսկ դպրոցական խմբերը ազգային երգերով ու «կեցցէ»-ներով դիմաւորում: Նայ գիւղացիութիւնը մի աննման խանդավառութեամբ ճանապարհ էր դնում կամաւորներին, որոնք գնում էին իրենց փաճկահայ եղբայրներին ազատելու համար:

* Լէօնիդաս – Սպարապայի թագաւոր (Ք. ա. Զ-Ե դդ.), հայրենասիրութեան առանդական կերպար(ԱԲ):

Անդի մեծ ոգևորություն էր սպասում գնդին Իգդիրում, ուր գունդը հասաւ ապր. 17 ին: Գիւղի ծայրում դիմադրեց զինուորական նազախումբը, և կամաւորները անցան մարշի հնչիւններով: Շրջանի ամբողջ ժողովուրդն ու Կրեդի զինուորականները ներկայ էին և հիանում էին խմբերի կանոնաւոր անցքով: Այդքան մեծ բազմություն անկարելի էր Կրեդաւորել բնակարաններում, ուստի բանակ դրեց Նախվերիս գիւղի մօտի դաշտում, ուր Կրեդները 2-3 օրի չափ հանգստացան և պարբերաբար Կրեդան աւելի ծանր ճանապարհորդութիւն կապարելու:

Իգդիրի հասարակութիւնը չբաւականացաւ միայն համակրանքի արտաքին արտայայտութիւններով և չնայած որ մի անգամ արդէն հանգանակութիւն արել էր կամաւորների օգտին՝ որոշեց մի անգամ ևս Կրեդ իր նիւթական աջակցութիւնը: Այդ նպատակով գումարեց յարուկ մի ժողով, ուր իգդիրցիները մի բանի ժամայ մէջ հաւաքեցին 3231 ռուբլի: Այդ գումարը յարուկ մի պարգաւմարտութեան ձեռքով յանձնեց Վարդանին՝ խնդրելով ծախսել իր յարմար Կրեդած ձեռով:

Սակայն բանը դրանով էլ չսահմանափակեց, մի երկու օր շարունակ Իգդիրը յուզած վիճակի մէջ էր. շատ Կրեդեր հաց էին թխում կամաւորների համար, շատերը ներքեր էին պարբերաբար, կամաւորներին ու հրամանաւարներին ճաշի կանչում, ամեն կերպ աշխատում էին իրենք էլ մասնակցած լինել այս պարմական շարժումին: Եւ պէտք է ասել, որ աչքբաց ու իր գործը զիւրցող իգդիրցիներ այս անգամ էլ իր գոհողութեամբ ամօթով թողեց շատ շարքերին:

Ոգևորութիւնը մեծ էր, մանաւանդ, երիտասարդութեան մէջ: Գնդի պակասը լրացնելու համար յայտարարեց կամաւորների ընդունելութիւն. մի բանի ժամայ մէջ երեք հարիւրի չափ կամաւորներ արձանագրեցին Իգդիրից և շրջակայ գիւղերից: Գնդի մէջ մտան նաեւ 150 ի չափ արձէշցի փախստականներ, որոնք նոր էին հասել Իգդիր՝ մի հրաշքով ազատուելով թրքական կոտորածներից: Երկրից եկած ջարդերի և սարսափների լուրերը աւելի ևս արաքացնում էին Կրեդներին, որոնք անհամբերութեամբ սպասում էին կռիւ օրերին:

Ապրիլ 19 ին Կրեդի ունեցաւ զօրահանդէս կօրպուսի հրամանաւարի ներկայութեամբ: Ամբողջ գունդը երկար գծով շարեց Նախվերիսի դաշտում բնակավայրի մօտ: Կօրպուսի հրամանաւարը իր շքախմբով անցաւ շարքերի առջևում՝ բարեկեցիկ բոլորին: «Բարեւ, հագար բարի», թնդում էր հագար կամաւորների բերանից: Ապա կօրպուսի հրամանաւարը մի զգացած ճառ խօսեց կամաւորներին, իր գոհունակութիւնը յայտնեց նրանց յառաջադիմութեան համար և յորդորեց քաջութեամբ գործել սուրբ նպատակի իրագործման համար: Ճառը ընդունեց որոպրնդոսը «ուռայով»: Ապա խմբերը կանոնաւոր շարքերով անցան կօրպուսի հրամանաւարի առջևում: Առաջ գնում էին ամեն մի գնդի հետնակները խումբ խումբ իրենց խմբապետի առաջնորդութեամբ: Սրանց հետնում էին ձիաւորները: Գունդը հիանալի Կրեդաւորութիւն էր թողնում, կարծես երկար ժամանակ մարզում մի բանակ լինէր: Խմբերի անցքին ոգի ու եռանդ էր Կրեդիս նազախումբը, որի երաժշտութեամբ պար էին գալիս ձիաւորները:

Շանդէից յետոյ կօրպուսի կոմանդիրը շնորհակալութիւն յայտնեց գնդի հրամանաւարներին և նրանց յանձնեց ուսադիրներ: Ուսադիրները պարբերաբար էին գորշ կանաչ մահուդից՝ բաց կանաչ կիսաշերտերով: Կանաչ գոյնը առնուած էր իբրեւ յոյսի խորհրդանշան: Կանաչ շերտերը և սպիտակ աստղերը ցոյց էին Կրեդիս խմբապետների աստիճանը:

Նանդեար անցաւ շար յաջող, կօրպուսի հրամանադարը գոհ սրբով եւ բուն ցոյցերով ու օվացիաներով հեռացաւ բանակարեղից: Գոհ էին եւ կամաւորները, որոնք պարզերես դուրս եկան առաջին քննութիւնից:

Երեկոյեան գնդի հրամանադարներին հացկերոյթով պարուց Դօօի հայրը:

Միւս օր, ապրիլ 20 ին վաղ առաւօտեան գունդը դուրս եկաւ Բգդիքից եւ շարժեց դէպի սահման: Բգդիքցիք վերջին մնաս բարովն ասացին՝ խոնուելով փողոցներում ու փանիքներում: Գաղթական կանայք արքատուրով ու աղօթքի մըմունջներով ճանապարհ դրին կամաւորներին, որոնք ուրախ ու համարձակ առաջ էին քայլում՝ պսպղացնելով իրենց ափն ու կրծքին պինդ սեղմելով հրացանը:

Աւսօրին գունդը հասաւ Օրգով քրդական գիւղը, որի բնակիչները հեռացել էին: Այսպէս կամաւորները հանգստացան: Կերակուրը արդէն եփուել էր շրջուն խեհանոցում, եւ փղաները լաւ կշտացան: Նրամանադարների համար համեղ նախաճաշիկ էր պարբրասարել Զեմսը՝ վային Միութեան սննդաբան կէտի կառավարչուհի փիկին Տէր-Գրիգորեանը: Այդ էլ հայ կնոջ համակրանքի մի գեղեցիկ արքայադուրսն էր: Վերջին անգամ խմբապետներն ու իրենց գործակիցները ճաշակեցին քաղաքակիրթ երկրի բարիքներից, որպէսզի մի սիրուն յիշողութիւն փանեն իրենց հետը Ալաշկերտի ու Աբաղայի աւերածութեան վայրերը:

Աւսօրից յետոյ, յանկարծ, գեղեցիկ եղանակը պոքորեց: Սկսեց սաստիկ մի անձրեւ: Եւ այդ փեղաքարափ անձրեւի փակ փեղի ունեցաւ մեր անջարտուն կամաւորներից: Մի վերջին համբոյր, մի ժպիտ, ձեռքի մի սեղմում ու մի թռուցիկ խօսք, եւ շարքերը անցան յորդ անձրեւի փակ, խառնուելով առաքի ցելիս: Մի սուր զգացում ճմլում է սիրտս, ո՞վ գիտէ՝ ով պիտի մնար, ով պիտի գար: Ի՞նչ էր սպասում այս ջահել-ջիւան կեանքերին, որոնց ամեն մէկի կրծքի փակ հարուստ սիրտ է բաբախում եւ որոնց զանգերի ներքեւ մի-մի անսահման աշխարհ է ապրում:

Երկար ու լուռ կանգնած նայում ենք անցնող շարքերին եւ սիրտ չենք անում հեռանալու: Նեւում ձիւնոյր Զինկիլն է սպասում կամաւորներին, որոնց վերջին շարքերն ահա անցնում են մեր առջեւով: Վարը՝ Արարաբեան դաշտն է փարածած իր կանաչապար գիւղերով ու բարերը հողերով: Արաքսն է գալարում օձի պէս եւ արծաթէ փայլով պսպղում: Իսկ մեզ ծեծում է գորշ ու պաղ անձրեւը եւ մի պաղ անձրեւ էլ մաշում է մեր սիրտը: Շո՞ւր պիտի բացւի արդեօք սպասած կենսաբաշխ արեւը, որ ցրէ բոլոր անձրեւները մեր սրտերից... հայի սրտերից:

Ս. Վրացեան

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

1 Դրօ, Դրաստամատ Կանայեան (1884 - 1956 թթ.) - Ծնունդ է Իգդիրում: Հայաստանի Առաջին Հանրապետության հիմնադիրներից մեկը, Հայոց ազատագրական շարժման նշանավոր ռազմական գործիչ: Առաջին համաշխարհային պատերազմի օրերին կազմակերպված Կամալորական II խմբի հրամանատար, որը Արարատեան ջոկատի կազմում առաջիններից մեկը մասնակցեց Վանի առժամանակ 1915 թ. մայիսի 2-ին մտաւ Վան: 1918 թ. 23-28-ին ղեկավարել է Բաշ-Ապարանի հերոսամարտը եւ ոչ միայն կասեցրել է թշնամու առաջխաղացումը, այլեւ փախուստի մատնել նրան: 1921 թ. խորհրդային իշխանութեան պահանջով թողել է Հայաստանը, անցել Մոսկովա, այնուհետեւ 1923 թ.՝ արտասահման: Վախճանուել է Բոստոնում (ԱՄՆ):

2 Դարալագեազցի Տէր-Գրիգոր քահանայ - կամալորական շարժման գործիչ ու մասնակից Կովկասեան ռազմաճակատի մարտական գործողութիւններին:

3 Խորէն Մուրադբէկեան - ապագայ Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս Տ. Տ. Խորէն Ա (1873 - 1938 թթ.): Այն օրերին Էջմիածնի միաբանութեան անդամ, Եղբայրական օգնութեան կոմիտէի անդամ:

4 Օգանովսկի Պետր - ռուսական բանակի զինեալ, 1915 թ. յունուար-փետրեմբեր ամիսներին՝ IV Կովկասեան բանակային կորպուսի հրամանատար:

5 Քեռի, Գալֆայեան Արշակ (1858 - 1916 թթ.) - Կամալորական IV զնդի հրամանատար: 1890 թ. մասնակցել է Կուկուսեանի խմբի արշաւանքին, 1904 թ. Սասնոյ ապստամբութեանը: Զոհուել է 1916 թ.:

6 Համազասպ - Սրուանձտեան Համազասպ (1873 - 1921 թթ.), ազգային-ազատագրական շարժման գործիչ, Կամալորական III խմբի հրամանատար: Հայ-թաթարական զինուած ընդհարումների ժամանակ (1905 - 1906 թթ.) ղեկավարել է հայերի ինքնապաշտպանութիւնը: Կացնահարուել է բոլշեւիկեան բանտում:

7 Խեչօ, Դաշակեան Խեչօ (մահ.՝ 1915 թ.) - Կամալորական II խմբի հրամանատար, Դրոյի օգնական: 1915 թ. մայիսի 2 -ին իր հեծեալ ջոկատով առաջինը մտաւ ազատագրուած Վան: Այդ օրերին էլ հերոսաբար զոհուեց:

8 Աշոտ եպիսկոպոս, Բաբէն վարդապետ - Էջմիածնի միաբանութեան անդամներ:

9 Մալխասեան Ստեփան (1857 - 1947 թթ.) - նշանավոր հայագէտ-գիտնական, ակադեմիկոս, մանկավարժ-ուսուցիչ: Ծնունդ է Ախալցխայում, 1915 - 1917 թթ. եղել է Գէորգեան հոգեւոր ճեմարանի տեսուչ: Վախճանուել է Երեւանում: